

ТЕМА 7

ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС

Мета: розкриття сутності законодавчого процесу, його стадій, особливостей прийняття різних видів законів та правового регулювання цієї діяльності з позицій природно-правового підходу.

План:

1. «Широке» та «вузьке» розуміння законодавчого процесу. Парламентський законодавчий процес.
2. Концепція законопроекту.
3. Підготовка тексту законопроекту. Структура законодавчого акту.
4. Стадії парламентського законодавчого процесу: законодавча ініціатива, попередній розгляд законопроекту у парламентських комітетах, розгляд і прийняття законопроекту на пленарних засіданнях парламенту, підписання та оприлюднення (промульгація) закону. Право вето.
5. Прийняття законів всеукраїнським референдумом.
6. Особливості прийняття окремих видів законодавчих актів: закони про внесення змін до Конституції України; закони про Державний бюджет України; закони про ратифікацію (денонсацію) міжнародних договорів; закони про внесення змін до законодавчих актів, кодекси.
7. Правове регулювання законодавчої діяльності.

Перелік ключових термінів і понять: законодавчий процес, парламентський законодавчий процес, законодавча ініціатива, концепція законопроекту, пленарне засідання, референдум, право вето, промульгація, ратифікація, денонсація, кодекс, Конституція, кваліфікована більшість, правове регулювання.

1. *«Широке» та «вузьке» розуміння законодавчого процесу. Парламентський законодавчий процес*

Законодавчий процес є одним із ключових елементів функціонування будь-якої демократичної держави. Він охоплює всі етапи створення, прийняття, оприлюднення та введення в дію нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини. У правовій науці існує два підходи до розуміння законодавчого процесу: «широкий» та «вузький».

«Широке» розуміння законодавчого процесу передбачає, що цей процес включає не лише формальні процедури прийняття законів парламентом, а й усі попередні та наступні етапи, пов'язані з підготовкою, обговоренням, оприлюдненням та реалізацією законодавчих актів. У цьому контексті законодавчий процес охоплює:

- ініціювання ідеї закону;
- підготовку концепції та тексту законопроекту;
- обговорення з громадськістю, експертами та зацікавленими сторонами;
- процедуру прийняття закону парламентом;
- оприлюднення закону та його введення в дію;
- моніторинг та оцінку ефективності прийнятого закону.

Цей підхід підкреслює, що законодавчий процес є відкритим і демократичним, оскільки передбачає участь широкого кола суб'єктів, включаючи громадянське суспільство, експертів, міжнародні організації та інші зацікавлені сторони.

«Вузьке» розуміння законодавчого процесу обмежується процедурою прийняття законів парламентом. У цьому випадку акцент робиться на формальних стадіях, які передбачені конституцією та регламентом парламенту. Це включає:

- внесення законопроекту до парламенту (законодавча ініціатива);
- попередній розгляд у комітетах;
- обговорення та голосування на пленарних засіданнях;
- підписання закону головою держави;
- оприлюднення закону.

Парламентський законодавчий процес є центральним елементом у системі правотворення. Він ґрунтується на принципах демократії, верховенства права та поділу влади. Парламент, як представницький орган, виражає волю народу і забезпечує легітимність прийнятих законів. У рамках природно-правового підходу важливо, щоб закони відповідали принципам справедливості, природним правам людини та загальнолюдським цінностям. Це означає, що законодавчий процес повинен бути прозорим, відкритим і спрямованим на захист прав та свобод громадян.

2. Концепція законопроекту

Концепція законопроекту є фундаментальним елементом законодавчого процесу. Вона визначає основні ідеї, цілі та принципи майбутнього закону. Розробка концепції – це перший крок до створення ефективного та справедливого законодавчого акта, який відповідає потребам суспільства та принципам природного права.

Етапи розробки концепції законопроекту:

1. *Визначення проблеми* – виявлення суспільної потреби або правового дефіциту, який потребує регулювання.
2. *Формулювання цілей та завдань* – визначення, які результати повинен досягти майбутній закон.
3. *Аналіз існуючого законодавства* – вивчення вже діючих норм, які регулюють аналогічні відносини.
4. *Вивчення міжнародного досвіду* – аналіз кращих практик інших країн та міжнародних стандартів.
5. *Консультації з експертами та громадськістю* – забезпечення участі всіх зацікавлених сторін у процесі розробки концепції.

Основні елементи концепції законопроекту:

– *Мета закону* – чітке формулювання, які проблеми він має вирішити.

– *Принципи регулювання* – основні ідеї, які лягають в основу майбутнього закону (наприклад, справедливість, рівність, захист прав людини).

– *Основні положення* – ключові норми, які будуть включені до закону.

– *Очікувані результати* – які зміни в суспільстві або правовій системі має принести закон.

Концепція законопроекту є важливим інструментом для забезпечення якості законодавства. Вона дозволяє уникнути прийняття непродуманих або неефективних законів, які можуть призвести до негативних наслідків для суспільства. Природно-правовий підхід підкреслює, що концепція має ґрунтуватися на принципах справедливості, верховенства права та поваги до природних прав людини.

3. Підготовка тексту законопроекту. Структура законодавчого акту

Підготовка тексту законопроекту – це складний та багатоетапний процес, який вимагає участі юристів, експертів, науковців та представників громадськості. Якість тексту законопроекту безпосередньо впливає на ефективність майбутнього закону, тому цьому етапу приділяється велика увага.

Основні етапи підготовки тексту законопроекту:

1. *Розробка проекту тексту* – створення чернетки законопроекту на основі концепції.

2. *Експертна оцінка* – аналіз тексту юристами, економістами, соціологами та іншими фахівцями.

3. *Консультації з громадськістю* – обговорення тексту з представниками громадських організацій, бізнесу та інших зацікавлених сторін.

4. *Доопрацювання тексту* – внесення змін та уточнень на основі отриманих пропозицій.

Структура законодавчого акту:

– *Преамбула* (якщо необхідно) – вступна частина, яка визначає мету та підстави прийняття закону.

– *Основна частина* – розділи, статті, частини статей, пункти. Кожен елемент має чітку структуру та логічний зв'язок з іншими частинами закону.

– *Перехідні та заключні положення* – норми, які регулюють введення закону в дію, скасування попередніх норм тощо.

Принципи підготовки тексту законопроекту:

– *Чіткість та зрозумілість* – текст має бути доступним для розуміння всіма громадянами.

– *Системність* – норми закону мають бути узгоджені з іншими законодавчими актами.

– *Відповідність принципам природного права* – закони мають захищати права та свободи людини, бути справедливими та гуманними.

Підготовка тексту законопроекту – це відповідальний процес, який вимагає високого рівня професіоналізму та відкритості. Тільки в такому випадку закон може стати ефективним інструментом регулювання суспільних відносин.

4. Стадії парламентського законодавчого процесу

Парламентський законодавчий процес є серцем правотворчої діяльності держави. Він складається з низки стадій, кожна з яких має свої особливості та значення. Розглянемо ці стадії детальніше.

1. Законодавча ініціатива.

Законодавча ініціатива – це право внесення законопроекту до парламенту для подальшого розгляду. У різних країнах це право належить різним суб'єктам. В Україні, згідно з Конституцією, правом законодавчої ініціативи володіють:

– народні депутати України (окремо або групою);

- Президент України;
- Кабінет Міністрів України.

Законодавча ініціатива є першим кроком до створення нового закону. Вона може виникати як результат суспільного запиту, політичної ініціативи або необхідності вирішення конкретної проблеми. Важливо, щоб законопроект, який вноситься, відповідав принципам верховенства права та природним правам людини.

2. Попередній розгляд у парламентських комітетах.

Після внесення законопроекту до парламенту він передається до відповідного комітету для попереднього розгляду. Комітети є спеціалізованими органами парламенту, які займаються детальним аналізом законопроектів у певній сфері (наприклад, комітет з питань правової політики, комітет з питань бюджету тощо).

Основні завдання комітетів:

- проведення експертного аналізу законопроекту;
- виявлення можливих правових, економічних та соціальних наслідків прийняття закону;
- організація консультацій з експертами, громадськістю та зацікавленими сторонами;
- підготовка висновків та рекомендацій для пленарних засідань.

Попередній розгляд у комітетах є важливим етапом, оскільки саме тут відбувається доопрацювання законопроекту та усунення можливих помилок.

3. Розгляд і прийняття на пленарних засіданнях.

Після розгляду в комітетах законопроект виноситься на пленарне засідання парламенту. У більшості країн, включаючи Україну, законопроект має пройти три читання.

Перше читання:

- обговорення загальних положень законопроекту;
- визначення його актуальності та відповідності основним принципам права;

- голосування за продовження розгляду.

Друге читання:

- детальний розгляд кожної статті законопроекту;
- внесення поправок та змін;
- обговорення пропозицій від депутатів та комітетів.

Третє читання:

- остаточне голосування за законопроект у цілому;
- ухвалення закону, якщо він набирає необхідну кількість голосів.

Пленарні засідання є публічними, що забезпечує прозорість законодавчого процесу. Депутати мають можливість висловлювати свої думки, вносити пропозиції та аргументувати свою позицію.

4. Підписання та оприлюднення (промульгація) закону.

Після ухвалення закону парламентом він передається на підписання главі держави (у випадку України – Президенту). Президент має право:

- підписати закон і надати йому чинності;
- накласти вето на закон (відхилити його).

Право вето – це механізм, який дозволяє главі держави запобігти прийняттю недоліків або неякісних законів. У разі накладення вето закон повертається до парламенту для повторного розгляду. Парламент може подолати вето, якщо за закон проголосує кваліфікована більшість (у випадку України – 2/3 від конституційного складу).

Після підписання закону він підлягає оприлюдненню в офіційних виданнях (наприклад, у «Голосі України» або на офіційному веб-порталі Верховної Ради). Закон набуває чинності з моменту, вказаного в його тексті, або через певний час після оприлюднення.

5. Прийняття законів всеукраїнським референдумом

Всеукраїнський референдум є формою прямої демократії, коли закони приймаються безпосередньо народом. Цей механізм використовується для

вирішення найважливіших питань державного життя, таких як зміна Конституції, вирішення територіальних питань або інших стратегічних питань.

Особливості всеукраїнського референдуму:

Ініціатива проведення може належати Президенту, парламенту або громадянам (шляхом збору підписів).

Питання референдуму формулюються чітко та однозначно, щоб уникнути двозначності.

Голосування є таємним, загальним та рівним.

Результати референдуму є обов'язковими для виконання всіма органами влади.

Переваги референдуму:

- безпосередня участь громадян у прийнятті важливих рішень;
- підвищення легітимності прийнятих законів;
- забезпечення прозорості та демократичності процесу.

Недоліки референдуму:

- висока вартість організації;
- ризик маніпуляцій громадською думкою;
- обмеженість питань, які можуть бути винесені на референдум.

Природно-правовий підхід підкреслює, що референдум є важливим інструментом реалізації народного суверенітету. Він дозволяє громадянам безпосередньо впливати на прийняття ключових рішень, що відповідає принципам демократії та справедливості.

6. Особливості прийняття окремих видів законодавчих актів

Деякі види законів вимагають особливої процедури прийняття через їх важливість або специфіку. Розглянемо основні з них.

1. Закони про внесення змін до Конституції України.

Конституція є основним законом держави, тому внесення змін до неї вимагає особливої процедури. У Україні ця процедура включає:

- Попереднє схвалення змін Конституційним Судом.
- Ухвалення закону про зміни Конституції кваліфікованою більшістю (2/3 від конституційного складу парламенту).
- Іноді – затвердження змін на всеукраїнському референдумі.

Ця процедура забезпечує стабільність Конституції та захищає її від необдуманих змін.

2. Закони про Державний бюджет України.

Державний бюджет є основним фінансовим документом країни, тому його прийняття вимагає ретельної підготовки та обговорення. Особливості процедури:

- Бюджетний законопроект розробляється Кабінетом Міністрів.
- Розгляд у парламенті включає обговорення в комітетах та на пленарних засіданнях.
- Бюджет має бути прийнятий до початку бюджетного року.

3. Закони про ратифікацію (денонсацію) міжнародних договорів.

Ратифікація міжнародних договорів – це процедура надання їм чинності на національному рівні. Особливості:

- Договори, які потребують ратифікації, зазвичай стосуються важливих питань (наприклад, кордонів, прав людини, економічного співробітництва).
- Ратифікація здійснюється шляхом прийняття спеціального закону.

4. Кодекси

Кодекси – це комплексні законодавчі акти, які регулюють цілі галузі права (наприклад, Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс). Особливості їх прийняття:

- Розробка кодексу зазвичай триває довгий час і вимагає участі великої кількості експертів.
- Кодекси часто замінюють собою численні окремі закони, що спрощує правову систему.

7. Правове регулювання законодавчої діяльності

Законодавча діяльність регулюється низкою нормативних актів, які встановлюють правила та процедури прийняття законів. У Україні до таких актів належать:

- *Конституція України* – визначає основні принципи законодавчого процесу.

- *Регламент Верховної Ради* – детально регулює процедуру розгляду законопроектів.

- *Закони про законодавчу діяльність* – встановлюють загальні правила підготовки та прийняття законів.

Принципи правового регулювання законодавчої діяльності:

- *Верховенство права* – закони мають відповідати Конституції та міжнародним стандартам.

- *Прозорість* – законодавчий процес має бути відкритим для громадськості.

- *Демократичність* – участь громадян та їхніх представників у прийнятті рішень.

Природно-правовий підхід підкреслює, що законодавча діяльність має сприяти захисту прав і свобод людини, забезпечувати справедливість та стабільність суспільства.

Висновки

Законодавчий процес є одним із найважливіших механізмів функціонування сучасної демократичної держави. Він відображає взаємодію між різними гілками влади, громадськістю та інституціями, що забезпечує створення, прийняття та впровадження законів, спрямованих на регулювання суспільних відносин. Законодавчий процес не лише формалізує правила та

процедури, але й відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права, захисту прав і свобод людини, а також у підтримці стабільності та розвитку суспільства.

У рамках природно-правового підходу законодавчий процес повинен ґрунтуватися на принципах справедливості, рівності та поваги до природних прав людини. Це означає, що закони мають бути не лише ефективними інструментами регулювання, але й відповідати моральним та етичним стандартам. Важливим аспектом є також забезпечення прозорості та відкритості законодавчого процесу, що дозволяє громадянам та громадським організаціям брати активну участь у формуванні законодавства.

Одним із ключових елементів законодавчого процесу є парламентський механізм, який включає стадії законодавчої ініціативи, попереднього розгляду, обговорення, голосування, підписання та оприлюднення закону. Кожна з цих стадій має свої особливості та вимоги, що забезпечують якість та легітимність прийнятих рішень. Окрім того, існують спеціальні процедури для прийняття окремих видів законів, таких як конституційні зміни, бюджетні закони або міжнародні договори, що підкреслює їхню важливість для держави та суспільства.

Законодавчий процес також передбачає можливість участі громадян через інститути прямої демократії, зокрема всеукраїнський референдум. Цей механізм дозволяє народу безпосередньо впливати на прийняття ключових рішень, що є важливим елементом демократичного суспільства.

У сучасних умовах законодавчий процес стикається з низкою викликів, таких як необхідність забезпечення якості законодавства, уникнення бюрократичних бар'єрів, а також адаптація до швидких змін у суспільстві та економіці. Тому важливим є постійне вдосконалення законодавчого процесу, зокрема через використання сучасних технологій, залучення експертів та громадськості, а також дотримання міжнародних стандартів.

У цілому, законодавчий процес є не лише технічним механізмом прийняття законів, але й важливим інструментом реалізації демократії,

захисту прав людини та забезпечення стабільності суспільства. Його ефективність безпосередньо впливає на якість життя громадян та розвиток держави в цілому.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке законодавчий процес у «широкому» та «вузькому» розумінні?
2. Які суб'єкти мають право законодавчої ініціативи в Україні?
3. Які основні етапи підготовки тексту законопроекту?
4. Які стадії парламентського законодавчого процесу?
5. Що таке право вето та як воно може бути подолане?
6. Які особливості прийняття законів про зміни до Конституції?
7. Яка роль комітетів у законодавчому процесі?
8. Що таке всеукраїнський референдум та які питання можуть бути винесені на нього?
9. Які принципи правового регулювання законодавчої діяльності?
10. Які види законів вимагають особливої процедури прийняття?

Тести для самоконтролю:

1. *Хто має право законодавчої ініціативи в Україні?*
 - а) тільки Президент;
 - б) народні депутати, Президент, Кабінет Міністрів;
 - в) тільки громадські організації;
 - г) місцеві органи влади.
2. *Скільки читань має пройти законопроект у парламенті?*
 - а) одне;
 - б) два;
 - в) три;
 - г) чотири.
3. *Що таке промульгація?*
 - а) внесення законопроекту до парламенту;
 - б) оприлюднення прийнятого закону;

- в) розгляд законопроекту в комітетах;
- г) скасування закону.

4. Яка більшість необхідна для подолання вето Президента?

- а) проста більшість;
- б) кваліфікована більшість (2/3);
- в) 50% + 1 голос;
- г) 3/4 голосів.

5. Що таке ратифікація?

- а) скасування міжнародного договору;
- б) надання чинності міжнародному договору на національному рівні;
- в) внесення змін до Конституції;
- г) прийняття бюджету.

6. Який орган займається попереднім розглядом законопроектів?

- а) Президент;
- б) парламентські комітети;
- в) Конституційний Суд;
- г) Кабінет Міністрів.

7. Що таке концепція законопроекту?

- а) остаточний текст закону;
- б) ідея та основні положення майбутнього закону;
- в) процедура прийняття закону;
- г) закон, який вже набрав чинності.

8. Які питання можуть бути винесені на всеукраїнський референдум?

- а) будь-які питання;
- б) тільки питання, пов'язані з Конституцією;
- в) стратегічні питання державного значення;
- г) питання місцевого самоврядування.

9. Що таке кодекс?

- а) окремий закон;
- б) комплексний законодавчий акт, що регулює цілу галузь права;

- в) міжнародний договір;
- г) рішення Конституційного Суду.

10. Який принцип є основним у законодавчому процесі?

- а) верховенство права;
- б) економічна ефективність;
- в) політична доцільність;
- г) швидкість прийняття рішень.

Практичні завдання:

1. Дослідіть офіційний сайт Верховної Ради України та виберіть один із законопроектів, поданих на розгляд. Визначте: Хто є суб'єктом законодавчої ініціативи? Яку проблему вирішує цей законопроект? Який його статус (на якому етапі розгляду він перебуває)?

2. Оберіть актуальну соціальну або правову проблему в Україні (наприклад, посилення відповідальності за екологічні правопорушення) та розробіть коротку концепцію законопроекту. У ній вкажіть: назву законопроекту, мету та завдання, основні положення, очікувані результати його прийняття.

3. Розділіться на групи (або уявіть себе учасниками парламентських дебатів). Одна група виступає «за» прийняття законопроекту, інша – «проти». Підготуйте аргументи щодо доцільності або недоцільності ухвалення конкретного законопроекту.

4. Складіть таблицю, у якій порівняйте законодавчий процес в Україні та в іншій країні (наприклад, США, Німеччині чи Франції). Виділіть основні відмінності та подібності (наприклад, хто має право законодавчої ініціативи, як відбувається голосування, які особливості процедури підписання закону).

5. Дослідіть, як Президент України використовував право вето за останні 5 років. Виберіть один із випадків застосування вето та проаналізуйте аргументи Президента щодо відхилення законопроекту. Висловіть свою думку: чи було таке вето виправданим?

Теми доповідей для презентації на практичному занятті:

1. Роль громадськості у законодавчому процесі.
2. Порівняльний аналіз законодавчих процесів в Україні та ЄС.
3. Референдум як інструмент прямої демократії.
4. Особливості прийняття бюджетних законів.
5. Право вето: історія та сучасність.
6. Конституційні зміни: процедура та значення.
7. Роль комітетів у парламентському законодавчому процесі.
8. Міжнародні стандарти у законодавчій діяльності.
9. Проблеми якості законодавства в Україні.
10. Електронна демократія та її вплив на законодавчий процес.

Ситуативні задачі:

1. Народний депутат Н. входить до складу парламентського комітету з питань економічної політики. Під час спілкування з підприємцями він дізнався, що молоді бізнесмени стикаються з серйозними труднощами при відкритті власної справи через складну податкову систему та велику кількість бюрократичних процедур.

Н. вирішує ініціювати законопроект про запровадження податкових пільг для підприємців віком до 30 років, які відкривають власний бізнес у пріоритетних галузях (зелена енергетика, ІТ, наука). Він має ідею, але не знає, як правильно оформити законодавчу ініціативу та через які процедури йому потрібно пройти, щоб законопроект потрапив на розгляд у Верховну Раду.

Які кроки має зробити депутат, щоб законопроект офіційно потрапив на розгляд парламенту? Які державні органи або експертні установи можуть допомогти в розробці тексту законопроекту? Через які стадії проходитиме цей законопроект у парламенті до остаточного ухвалення? Які основні труднощі можуть виникнути на кожному етапі?

2. Парламент України прийняв закон, що передбачає посилений контроль за діяльністю онлайн-медіа та соціальних мереж. Автори законопроекту стверджують, що його мета – боротьба з дезінформацією та фейковими новинами, які можуть загрожувати національній безпеці.

Однак представники журналістської спільноти та правозахисні організації виступили проти цього закону, заявляючи, що його положення можуть стати інструментом цензури. Президент України, враховуючи суспільний резонанс, вирішив накласти вето на цей закон і повернув його до парламенту з обґрунтуванням своїх заперечень.

Які подальші дії можливі після накладення Президентом вето? Чи може парламент подолати вето? Якщо так, то якою кількістю голосів? Які варіанти компромісу між парламентом і Президентом можливі для доопрацювання законопроекту? Чи є міжнародні приклади, коли аналогічні закони викликали суперечки в суспільстві?

3. Протягом останніх років у політичному середовищі України точиться дискусія щодо зміни виборчої системи. Деякі політичні сили пропонують повністю перейти до пропорційної системи виборів, що, на їх думку, зробить процес обрання депутатів більш прозорим і дозволить сформувати відповідальну партійну систему.

Однак інші політики виступають проти цієї ініціативи, стверджуючи, що пропорційна система може ще більше віддалити народних депутатів від виборців, адже кандидати будуть обиратися виключно за партійними списками, без мажоритарних округів.

Президент вирішив винести це питання на всеукраїнський референдум, щоб народ самостійно визначив, яка виборча система має діяти в країні.

Які юридичні процедури необхідно виконати для проведення всеукраїнського референдуму? Хто має право ініціювати референдум, і які вимоги висуваються до формулювання запитання? Які можливі ризики проведення референдуму, якщо його результати будуть суперечливими або низькою буде явка виборців? Чи є міжнародні приклади, коли доленосні рішення ухвалювалися через референдум?

4. Група народних депутатів від кількох політичних фракцій ініціювала внесення змін до Конституції України, що передбачають розширення повноважень місцевих громад. Зокрема, запропоновано надати регіонам

більше фінансової автономії, дозволивши їм розподіляти частину податкових надходжень без погодження з центральною владою.

Прихильники цієї реформи вважають, що вона зробить місцеве самоврядування ефективнішим і дозволить громадам самостійно розв'язувати соціально-економічні проблеми. Противники, навпаки, побоюються, що надмірна автономія регіонів може загрожувати територіальній цілісності країни.

Якою є процедура внесення змін до Конституції України? Яку кількість голосів має набрати законопроект у парламенті, щоб бути ухваленим? Чи може Конституційний Суд вплинути на процес ухвалення змін? Які механізми контролю можуть бути передбачені, щоб гарантувати збереження балансу між центральною владою та регіонами?

5. Кабінет Міністрів України подав до Верховної Ради проект Державного бюджету на наступний рік. У ньому передбачено значне збільшення витрат на освіту, медицину та оборону, однак водночас пропонується скорочення фінансування деяких державних програм.

Під час обговорення в парламенті між фракціями виникли розбіжності: частина депутатів вимагає збільшити витрати на соціальні виплати, інші наполягають на зменшенні дефіциту бюджету. До кінця року залишилося всього кілька тижнів, і якщо парламент не встигне ухвалити бюджет, державні установи можуть залишитися без фінансування.

Якими будуть наслідки неприйняття бюджету до 1 січня? Чи існують альтернативні механізми фінансування державних установ у разі затримки ухвалення бюджету? Яку роль у прийнятті бюджету відіграє Міністерство фінансів? Які терміни передбачені законодавством для розгляду та ухвалення бюджету?

Додаткова література:

1. Гусаров С. М. Законотворчість і законодавчий процес в Україні : монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Золота миля, 2014. 412 с.

2. Олійник А. Законотворчий процес – його основні риси та особливості. *Право України*. 2002. № 5. С. 14–22.
3. Перепелюк В. Г. Конституційні процедури. Державно-процесуальне право : навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2004. 350 с.
4. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>
5. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
6. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>
7. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
8. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
9. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 556 с.
10. Шаповал В. М. Конституційний контур парламенту : посібник для народних депутатів України. Київ : Друкарський дім О. Федорова, 2019. 118 с.
11. Шаповал В. М. Основи теорії парламентаризму : монографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 136 с.
12. Ющик О. І. Теоретичні засади законодавчого процесу : монографія. Київ : Парламентське в-во, 2004. 519 с.